

Egy tanulmány problémái

A Tiszatáj 1955. februári számában megjelent Vajtai István: »A költészet varázsa« című tanulmánya. A cikk élénk érdeklődést és vitát váltott ki a szegedi értelmiség körében. Vajtai István arra vállalkozott, hogy a marxista esztétika egy nálunk eddig igen elhanyagolt területének problémáira választ adjon. Szándéka bizonyos mértékig úttörő és ezért tiszteletreméltó.

Vajtai István helyesen járt el, amikor munkájában elsősorban többtizedes irodalomtörténeti, tanári, olvasói tapasztalataira és élményeire épített. Ami érdekes és tanulságos tanulmányában, az éppen a költészetet szenvedélyesen szerető, a költői művekben kifejezett gondolatokat, érzelmeket megértő és mélyen átérző ember vallomása a költészet lényegéről, a költészet »titkáról«. De ez a több részletében tanulságos és hasznos írás elméleti alapjait tekintve a marxista—leninista esztétika nézeteivel ellentétes, antimarxista állításokat tartalmaz. Nem vonjuk kétségbe, hogy Vajtai István becsületes szándékkal, a marxizmus—leninizmus elveinek megfelelően akarta tanulmányának problémáit megoldani. Viszont senki sem vitathatja el, hogy a szubjektív jószándékkal elkövetett hibák határozott és alapos bírálata csak előbbre viszi munkánkat, a jogos bírálat akadályozása pedig zavart és bizonytalanságot okoz minden esetben.

Véleményünk szerint Vajtai István tanulmányának legfőbb hibája, hogy a művészi tartalom és forma egységét — az általa is legdöntőbbnek tartott művészi kritériumot — nem a marxizmus—leninizmus felfogása szerint értelmezi. Cikkenek zavaró hatását még növeli, hogy az esztétika egyik legnehezebb kérdéséről, a művészi forma, a tartalom-forma egységének problémájáról nem a marxista esztétika szabatos fogalmait használva, nem a marxista esztétika racionális nyelvét és elemző módszerét alkalmazva

ír, hanem a régi, elsősorban emocionális hatásra törekvő polgári esszé-stílusához tért vissza.

Vajtai István nemcsak a líra, hanem általában a művészet egyik legfontosabb kérdését állítja tanulmánya középpontjába: mi a művészi forma, hogyan történik a költői élményanyag művészi megformálása? ... Tulajdonképpen a művészi megformálás az a legdöntőbb alkotói mozzanat, amikor a születendő mű a Vajtai értelmezése szerinti »varázslatossággal« megtelik. Ezt a nézetét mintegy alaptételként meg is fogalmazza: »Életet nyilván nem lehet „formálatlanul” darabokban szülni, és ilyen értelemben a formaadás, a jó versnél, a végső esztétikai lehetőséget is jelenti.«

A marxista esztétika a művészi formának, az élményanyag művészi megformálásának nagy jelentőséget tulajdonít. Úgy gondoljuk, hogy talán éppen ez az a terület, amelyet felszabadulás utáni kritikai és esztétikai irodalmunk csak érintett, de az egyes műveket elemezve nem világította meg mélyen a művészi forma marxista értelmezését, nem szállt szemben elég határozottan és biztosan az itt jelentkező antimarxista nézetekkel.

Önmagában Vajtainak az ellen a megállapítása ellen, hogy a formaadás a jó versnél a »végső« esztétikai lehetőséget is jelenti, nem sok kifogásunk lehetne. De nézzük meg, hogyan értelmezi Vajtai a tartalom-forma egységet, illetve magát a művészi formát? Mindjárt tanulmánya elején kijelenti, mint elvi általánosítást: »Az „objektív valóságot” nem tartalmilag szüli meg a költő, mondjuk úgy, nem anagában, de mindenesetre megszüli formailag.« Ez a mondat világosan bizonyítja, hogy Vajtai István a formát a költői szubjektum születésének tekinti, vagyis szubjektívizálja a művészi formát. Az olvasó erre az érvelésre azt is mondhatná, hogy egy kiragadott mondaton alapul, ami még

nem bizonyít semmit, hiszen félreértésről, vagy esetleg erőszakolt belemagyarázásról is szó lehet. Hogy azonban a forma következetes szubjektivizálásával találkozunk Vajtai cikkében, azt többek között bizonyítja Petőfi formaművészetére vonatkozó megállapítása is: »Petőfi — a nyelvújítás nagy vajudásai után — megint olyan költő, aki a nyelv objektív erejével hat, nyilván azért, mert a tárgyi valóság és a szubjektív formaadás tökéletes adekvációjáról van nála szó.« (K. L. kiemelése). A polgári költészet forma-problémáját is hasonlóképpen értelmezi: »A polgári individualizmus túl akarta harsogni a maga énlármájával az életelőzártságát. Ezért hajszolta a képtelenségig a dolgok „egyéni”, csak formai megragadását.« (K. L. kiemelése).

Az Irodalmi Újság május 7-i számában Hermann István rövid cikkben reflektált Vajtai tanulmányának problémáira. Hermann jó érzéssel idézi a cikk legproblématisabb kitételeit, de sajnos, éppen az idézett részek alapján nem mutat rá Vajtai István írásának súlyos elméleti hibájára, a tartalom-forma egységének idealista értelmezésére, a művészi forma szubjektivizálására. Hermann István megállapítja, hogy Vajtai módszere formalizmushoz vezet, »mert csupán a szubjektum felől közeledik a költői alkotáshoz, mert a szubjektum szerepét csak a forma-teremtésben látja — hollott megvan a szerepe magában a tárgyválasztásban, a tárgy felfogásában stb.«

Egy pillanatig sem akarjuk vitatni a szubjektum szerepét a művészi alkotói folyamatban. Abban is igaza van Hermannnak, hogy a szubjektum szerepe nemcsak a forma-teremtésben, hanem a tárgyválasztásban és felfogásban is érvényesül. Hermann végkövetkeztetését azért tartom elégtelennek, mert Vajtai formaszubjektivizáló nézeteit nem tárja fel és nem bírálja meg azokat. Sőt, Vajtai cikkének hibáját nem a forma szubjektivizálásában látja, hanem abban, hogy Vajtai a szubjektum szerepét csak a forma-teremtésben hangsúlyozza és ugyanazt nem mutatja meg a tárgyválasztásban és a tárgyfelfogásban.

A fent idézett példák világosan bizonyítják: Vajtai a tartalom-forma egységet úgy értelmezi, hogy a művészi alkotás tárgya, tartalma, objektív eredetű és természetű, formája ellenben a költő szubjektumának terméke, produktuma. A tartalom és forma egységének ilyenféle felfogása minden kétséget kizáróan antimarxista.

Lukács György figyelmeztet bennünket a tartalom és forma dialektikus egysége félreértésének, a forma szubjektivizálásának veszélyére: »A forma objektivitásának kérdése a marxista esztétika legnehezebb és legkevésbé feldolgozott pontjai közé tartozik. A marxista-leninista ismeret-elmélet ugyan, mint látuk, félreérthetetlenül megmutatja azt az irányt, amelyben a megoldás keresendő. De a korunkbeli burzsoázia felfogásainak befolyása irodalomelméletünkre és irodalmi gyakorlatunkra éppen ezen a téren sok zavart, a helyes marxista kérdésfelvetéstől való félelmet idézi elő. Félelmet attól, hogy a művészi formában objektív principiumot lássanak. (K. L. kiemelése). Ennek a félelemnek »ismeretelméleti alapja pedig a tartalom és forma dialektikus egységének félreismerése.« (K. L. kiemelése). (Lukács György: A realizmus problémái 39. o.)

A művészi alkotói folyamatnak éppen a megformálás az a vonatkozása, melyet a burzsoá esztétika szeret maszifikálni. A formában, a megformálásban a költői szubjektumnak minden objektív tényezőtől független szerepet tulajdonít, így jön létre a tartalom-forma antidialektikus »egysége«, hiszen az objektív tartalom és a szubjektív forma kibékíthetetlen és képtelen paradoxon. A forma szubjektivizálói a teremtő, az alkotó költői egyéniség védelmében tagadják a forma objektivitásának elvét. Természetesen, a szubjektivizmusnak ezek az elméleti képviselői világnézeti, ismeretelméleti okokból vallanak idealista felfogást. Fejtegetéseink igazolására idézzük Sík Sándor esztétikájának antidialektikus tételét a tartalom és forma kérdéséről: »A tartalom minden eleme megvolt már előbb, mielőtt esztétikai tartalomná lett, kiválasztatlanul, megdolgoztatlanul, jelentéktelenül a tartalmi materiában. Az anyag minden eleme meg volt már előbb, mielőtt esztétikumá lett, kiválasztatlanul, megdolgoztatlanul, jelentéktelenül az anyagi materiában. De hol volt, honnan való, miből szakadt a forma? Nem tudunk mást felelni: »Az alkotó egyéniség kimeríthetetlen mélységeiből.« (K. L. kiemelése), (Sík Sándor: Esztétika. II, kötet A mű és a művész 146. o.) Sík Sándor ezt a felfogást Fiedler idealista álláspontját magáévá téve vallja.

A forma miszifikálói azt a nézetet képviselik, hogy a kérdést racionálisan megoldani nem lehet, mert a forma a művészi egyéniség megfejthetetlen titka. Ezeket a kérdéseket azért kell határo-

zotán és élesen felvetnünk, mert a jó-hiszemű, a művész, az esztétika problémái iránt érdeklődő olvasók egy részében még mindig él az a nézet, hogy a művészi forma objektívításának kimondásával egyben tagadjuk a költői egyéniség alkotó szerepét s az egész költői alkotói folyamatot mind a tartalom, mind a forma vonatkozásában egyszerű, mechanikus tükrözési folyamattá szimplifikáljuk. Sajnos, arra itt nincs lehetőség, hogy az objektívítás és a költői egyéniség kapcsolatainak s összefüggéseinek kérdését részletesen tárgyaljuk, de mindenesetre meg kell állapítanunk, hogy a költői egyéniség szerepét nem az objektív valóság művészi »reprodukálásában« látni, hanem valami *önmagából teremtő* akcióban ismerni fel, hacsak formai vonatkozásban is: tudománytalan, megtevesztő, idealista álláspont. Tudománytalan, mert például az egyéniség misztifikálói a forma kérdésében — épp a forma objektív eredetének tagadása miatt, — nem tudtak és nem is tudnak exakt, tudományos eredményekhez jutni. Legtöbb, amit elvértnek, hogy a formát »titoknak« nyilvánítják, amivel már el is érkezhettek minden idealista titok »értelméhez«: az istenhez. Ehhez is a legjobb példa Sík esztétikájából kínálkozik: »Egy bizonyos: itt ismét az esztétikai titok örvénye felett állunk, amely persze csak egyik aspektusa a nagy, a legnagyobb, az egyetlen titoknak: a Szellem titkának. A forma mindenképpen ennek a titoknak a megcsillanása. Titok a fogamzás: nem tudjuk, honnan jön. Titok a fogamzástól a születésig való lappangó élete: nem tudjuk, hogyan jelenik meg az anyagban.« (Sík Sándor: Esztétika. II. kötet A mű és művész 146. o.).

Vajtai cikkének védelmezője Vajda László főiskolai tanár többek között megfeledezett arról, hogy szakkérdésekben az antimarxista tendenciák nem mindig a marxizmus—leninizmus tételeinek nyílt dezavválásában, ellenséges, vagy alpári hangú ócsárlásában nyilvánulnak meg, hanem sokszor szubjektíve jó-hiszemű, de objektíve a marxizmus álláspontjával ellentétes és éppen ezért káros hatású szakmai-elvi nézetekben jelentkeznek. Gondoljunk csak a marxizmus—leninizmus klasszikusainak a látszólag kijelentőségű, de a marxizmus—leninizmus felfogásának ellentmondó nézetekkel szemben folytatott következetes harcra. Nem ismertek fáradtságot a részletkérdések elferdítése elleni harcban sem, és álláspontjuk az volt, hogy az alkotó szubjektív jószándéka sem lehet fel-

mentő indok az objektív hibák kémény bírálata alól.

Fejtegetéseink után megkérdezhetjük: vajon Vajtai cikkének hibái csak a stílus, csak a terminológia homályosságában, vagy csak részletkérdésekben jelentkeznek? Válaszunk egyértelműen az lehet, hogy cikkének alapvető problémájában, a tartalom és a forma egységének kérdésében Vajtai antidiialektikus, szubjektivista álláspontot képvisel. A líra az ő esztétikai felfogásában azért nőhet megfejtethetetlen *mágikus* talánnyá, mert értelmezése szerint a költői egyéniség által »szült«, »teremtett« forma maga is talány, melynek racionális megfejtését nem tartja fontosnak.

Az irodalmi vitán Halász Előd professzor a leglényegesebb problémára felhívta a figyelmet, amikor utalt a tartalom és forma egységének antidiialektikus felfogására. Azért igyekeztem ezt a problémát elmélyíteni, mert véleményem szerint ez Vajtai gondolatmenetének tengelye, cikke hibáinak legfőbb forrása.

Csak ez a szubjektivista szemlélet eredményezhette, hogy a leglényegesebb esztétikai mozgatórugót egy szubjektív tényezőben, az »izgalom«-ban vélje felismerni. Az izgalom Vajtainál nemcsak az alkotói és »élvezői« magatartás legfőbb elve, hanem történelmi és társadalmi tényező is. Ezt ékesen bizonyítják a cikkeiből csokorba kötött »izgalom«-kifejezések és összetételek is. pl: végleges izgalom, izgalom nélküli, legizgalmasabb század, század izgalmai, halálos izgalom, mögöttes izgalom, permanens izgalom, kevésbé izgatott, izgalmaikat álcázó, egyéni izgalom, kozmikus-kollektív izgalom, kollektív-kozmikus izgalom és nagy izgalom.

A cikk elején megállapítottuk, hogy Vajtai István több részletkérdést helyesen tisztázott. Sajnos, az eddigi vita során a tanulmány védői a szerző jószándékára és a cikk részeredményeire hivatkozva a lényeges problémát kikerülték: azt, hogy a tanulmány alapfelfogása a tartalom és a forma egységének értelmezésében antidiialektikus, szubjektivista, következképpen a cikk is lényegét tekintve antimarxista. Minden stílárius, terminológiai és irodalomtörténeti hibája ebből ered, és nem a megfordítottja áll, amit védői hangsúlyoztak, hogy alapjait tekintve marxista munka, melynek hibái mindössze a stílusban és a terminológiában mutatathatók ki. Hogy hibái lényegbe-vágóak, erről a szakemberek és az olva-

sók többsége egybehangozóan nyilatkozott már. Nem kétséges, hogy az elméleti oportunitizmus a művészi igényesség, a hozzáértés nevében jelentkezik és még arra is hajlamos, hogy a logikus és szabatos marxista igényű bírálatat szembehelyezze a hanyatló polgári »színvonalat« és »igényességet« kifejező, a semminél alig többet mondó kozmikus, kollektív-kozmikus és mágikus stb. szavakat. Ez a polgári-arisztokratikus »végtelen«-átérzés az elméleti képzetlenség és a gondolati üresség végtelenül pregnáns szimbóluma; a hanyatló polgári esztétikában az esztétikai »élvezés« mocsarává lett, melyben mindenki jól érezheti magát, akinek nincs

pontos kifejezésre alkalmas érzése és gondolata.

Ahogy a marxizmus—leninizmus klasszikusai minden nehéz és bonyolult kérdést meg tudtak oldani a gondolat és a nyelv hatalmával, ugyanúgy a marxista esztétikának is meg kell tudni oldania a »költészet varázsa«-nak kérdését, ha következetesen a marxizmus—leninizmus módszerét alkalmazza. És nincs szüksége homályba burkolózó áltudományosságra és külön tolvajnyelvre, melyet csak a »beavatottak« értenének, ha lenne értelme.

KISS LAJOS

A magyar irodalom típusai

I.

Ha igaz, hogy a típus egy társadalmi jelenség lényegét fejezi ki, egy nemzeti irodalom típusainak tanulmányozása nem kevesebbet ígér, mint annak feltárását, mit látott meg ez az irodalom a maga társadalmi életének legfontosabb kérdéseiből. Ha így fogjuk fel a dolgot, megütődve állapíthatjuk meg, hogy a múlt magyar irodalomtörténete meg sem kezdte e feladat elvégzését, mely irodalmunk mondanivalóinak legmélyebb megvilágítását ígéri. Irodalmunk típusai helyett a múlt a különböző nemzetek tipológiáját szerette kutatni, s történelmünket a magyar lélek sajátságaiból magyarázni. Ugyanazon osztály nemzeteként különböző típusait kereste, nem pedig ugyanazon nemzet osztályonként és koronként eltérő típusait.

Így a Horthy-korban meglehetősen népszerűsége tett szert *Prohászka* Lajos tipológiája, amely nagy vonásokkal felvázolva a különböző európai nemzetek állítólagos lelki alkatát, végül részletesebben rajzolta meg a magyar ember »örök típus«-át, mint bujdosó-ét, akit szembeállított a német »örök típus«-ával, a vándorral. A bujdosónak, mint történelmi magyar típusnak felfogásában lehet is valami igazság, ha a magyar gyarmati helyzet következményét látjuk benne. De *Prohászka* nem így fogta fel. Az ő bujdosó-képe részben az irredenta, részben a

némekkel szemben érzett alacsonyrendűségi komplexum szülötte volt. Bizonyos hatást gyakorolt egy időben *Szabó Dezső* felfogása is, aki szerint Arany János Toldi Miklósa »a magyar irodalom központi típusa, folyton felkísértő arca«. Persze ez: a Toldi, aki *Szabó Dezső* fajgyűlölettel súlyosbított narodnyikságában született, a nagyszerű magyar paraszt jelképe, akit állandóan az idegenek nyomnak el. (A magyar irodalom sajátos arca (23. l.) *Szabó Dezső*t nem zavarta, hogy Toldi György és Nagy Lajos udvarának apródjai éppúgy nem idegenek, mint azok a birtokos nemesek, akik a magyar parasztot évszázadokon át jobbágyi elnyomatásban tartották. Az ő Toldi Miklósa nem azonos sem az aranyjánosi elgondolással, sem a történelmi valóság igazi tartalmával.

Megnehezíti a kérdés vizsgálatát az is, hogy a magyar köztudat irodalmi típusainkra csak egy kis részét fogadta el élete képeiül. Hamletet, Tartuffeot, Harpagont, Faustot, *Oblomovot* nemcsak saját nemzetük, de az egész emberiség egy-egy embertípus jelképéül tekinti; a francia közszellem szinte köznevekkül használja Tartuffe, Harpagon, Rastignac, Bovaryné, stb. neveit, s Oroszországban mindenki megérti ha Lenin egy-egy gogoli vagy cscedrini alakkal példálózik. A mi irodalmunk típusai közül csak kevés vált népszerűvé. Melyek? Egy fiatal irodalom-